

8. Зинченко Т.Н. Выражение условных отношений в простом и сложноподчиненном предложениях (на материале современного русского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01/ Моск. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина. – М., 1975. – 19 с.
9. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
10. Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук: 10.02.01/ Санкт-Петербург. гос. ун-т. – Спб., 1992. – 36 с.
11. Куцова Р.А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 22 с.
12. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения)// Филол. науки. – 1973. – № 5. – С. 66 – 77.

In the article the particularities of the components of the sentence, which are not determined by the predicate valency are analyzed, – determinant secondary parts of the sentence. These components are result of transformative process in the complex sentence. Research that in the sentence formed by four-valency predicate determinants meaning cause, condition, purpose, concession and temporality have taken place.

Key words: determinant secondary parts of the sentence, determinant meaning cause, condition, purpose, concession, temporality, reduction, predicate, the complex sentence, transformation of subordinate clauses.

О.І. Леута

СИНТЕТИЧНІ ТА АНАЛІТИЧНІ ПРЕДИКАТИ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена аналізу можливостей синтетичного та аналітичного вираження головного конструктивного члена речення — предиката в українській мові. Різноманітні морфологічні форми простих і складених предикатів розглянуто з урахуванням їхніх можливих основних та додаткових функцій у реченні.

Ключові слова: предикат, пропозиція, вербалізатор, копулятор, модифікатор, номінація.

Процеси, пов'язані з пропозитивною номінацією подій і явищ через висловлення і здатністю її актуалізації, а також можливість різноманітних форм мовного зв'язку об'єктів і предикатів висловлення представлені мовою у первинних за будовою простих (синтетичних) і складених (аналітичних) предикатах. Причини появи різних форм предикатів зумовлені потребою розширення складу номінативних засобів і прагматичних можливостей мови для реалізації комунікативних завдань. Якщо в німецькій мові, за даними словника Е.Матера, близько 20.000 дієслів, то у таджицькій їх, як свідчить Є.М.Вольф [2], – лише 409, тобто в 50 разів менше, і тому в ній для реалізації різноманітних за семантикою предикатів широко використані сполучення іменників із десемантизованими дієсловами.

Простий дієслівний предикат дорівнює дієслову, що поєднує в ситуації ізосемічності пропозитивно-предикативну, актуалізаційну, копулятивну і прогнозувальну функції. Аналітичними є предикати, що об'єднують кілька компонентів, між якими відбувається перерозподіл пропозитивної і актуалізаційної інформації. Аналітичні предикати можуть виражати у реченні модусні (кваліфікативні) змісти. Їхній склад виявляє неоднакову структуру і характерний значною різноманітністю. Вони об'єднують у своєму складі фінитну форму дієслова та інфінітив, іменний компонент, прийменниково-відмінкову форму: $V_f + \mathbf{inf}$; $V_f + \mathbf{N}$; $V_f + \mathbf{praed N}$. Дієслово-присудок характерне лексичною неповнозначністю, системною функціонально зумовленою неповнозначністю (напівповнозначністю), яку зумовлюють процеси його десемантизації, делексикалізації, граматизації. На думку І.Шатуновського, для таких дієслів характерна також нереферентність [9, 133-154].

Для аналітичного предиката властива відносна автономність процесів пропозиціоналізації події й актуалізації пропозитивного змісту та додаткових припропозитивних. Мовні механізми реалізації цих процесів перебувають у сфері мовної асиметрії і є проявом мовної антиномії "економії і надлишковості". З одного боку, для економії мова прагне надати дієслову не лише можливості вираження пропозитивного змісту, але і його актуалізацію. З іншого, роз'єднуючи ці два процеси, прояснює, навантажує додатковими функціями не тільки дієслово, а й іменні компоненти, розширюючи спектр значень, які ними можуть бути виражені.

До складу аналітичних предикатів традиційно відносять складні (складені) іменні і дієслівні присудки із змінюваними дієсловами і дієслівними неповнозначними і напівповнозначними зв'язками. До таких дієслівних елементів належать допоміжні дієслова: фазові (*почати, продовжувати, припинити, перестати, закінчити* та ін.), напр.: *Легенди почали складати про неї* (Леся Українка). *Велика машина людської робочої сили зі скрипом, стогнанням та зітханням почала входити в рух* (І. Франко). *Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному* (М. Коцюбинський). *Може, не один багач, почувши ту Карамелеву пісню, покидав співати* (Марко Вовчок); модальні дієслова, одиниці, що позначають волевиявлення, намір, здатність, схильність та ін. (*могти, хотіти, уміти, наміритися, вирішити, встигнути, відмовлятися, зникати, згодитися, старатися, збиратися, боятися* та ін.), напр.: *Захотілося їй утекти, а чи просто зірватися і побігати* (В. Шевчук). *Невже ти ще можеш сумніватися у правильності рішення?* (Ю. Яновський). *Їй хотілося обставити себе, як можна поетичніше, щоб хоч трохи розворушити серце в Ганнуша та повернути його до себе* (І. Нечуй-Левицький). До аналітичних предикатів відносять також дієслівно-зв'язкові елементи *бути, вважатися, визнаватися, відзначатися, залишатися, здаватися, значити, називатися, означати, робитися, складати, служити, ставати, характеризуватися* та ін., напр.: *Всі четверо складали немов родину* (М. Коцюбинський). *Вона й тепер провадила господарство сама* (І. Нечуй-Левицький). *Під нашою пуцею саме одбували косовицю* (Марко Вовчок). *Дзвоник дав сигнал, і публіка почала збиратися до платформи* (І. Нечуй-Левицький). *Була вона проста та щира; нічого не крила в собі, бо й нічого було* (А. Свидницький).

В аналітичних предикатах можна спостерігати “розщеплення” функцій, розподіл їх між різними компонентами; дієслово може брати на себе такі ролі: експлікатора-актуалізатора пропозитивного змісту, компенсатора предикативних категорій при предикативному імені, копулятора, що здійснює зв'язок між суб'єктом і предикатом, модифікатора і комплікатора пропозитивного змісту.

Копулятивна функція дієслова особливо виявляється за наявності у структурі речення іменного предиката: *Яким безпечним, надійним, просторим зробився одразу світ* (О. Гончар). *Наші пращури давні були сіячі, Вміли землю орати й свободу любити* (М. Луків). *Освітлена сонцем, вона від того стає ще мовби грізніша, незвичайна, тривожна* (О. Гончар). *Салютом було йому скорботне мовчання* (О. Гончар). Як уже зазначалося, універсальною роллю змінюваного дієслова у реченні є роль актуалізатора пропозитивного змісту і експлікатора предикативних відношень. Для позначення останньої Г.Золотова пропонує термін “компенсатор” [5, 73-77]. Поняття компенсатора і функції компенсації у “Коммуникативной грамматике русского языка” витлумачують у двох планах – формальному і семантичному. З формального погляду роль дієслова-компенсатора оцінюється як роль компонента, що “компенсує відсутність в імені формальних засобів для вираження предикативних значень, виражає формальнограматичне значення предиката” [5, 72]. Для того, щоб розмежувати і позначити два явища – значення процесу й ознаки – логічно залишити за формальнограматичною функцією дієслова термін “актуалізатор-експлікатор”, а термін “компенсатор” віднести до ділянки семантичних процесів.

Окрім семантичної ролі компенсатора, дієслово в аналітичних предикатах може виконувати роль модифікатора і комплікатора пропозитивного змісту. У ролі модифікатора дієслово вносить у речення різноманітні значення: способи і фази буття предикативної ознаки (“наявності”, “вияву”, “прояву”, “віднайдення”, “становлення” тощо); виражає значення просторової локалізації та різноманітні кваліфікативні модусні значення (бажаності, можливості, фазовості, необхідності, оцінки). У цій ролі на загал виступають напівповнозначні (десемантизовані) дієслова.

Отже, дієслівні ролі копулятора і експлікатора орієнтовані на формально-синтаксичну організацію речення, але водночас у ролі компенсатора, модифікатора і комплікатора беруть участь в організації семантико-синтаксичної структури речення. Межі між цими дієслівними ролями не завжди виявлені досить чітко, їм властиве взаємопроникнення і накладання однієї на іншу.

У ролі експлікатора-актуалізатора, копулятора, компенсатора і модифікатора дієслово може виступати в реченнях з пропозитивним інфінітивом. Здебільшого в них виступають фазові і модальні модифікатори: *Він почав працювати. Діти продовжували гратися. Молодь хоче відпочивати*. Але коло модифікаторів може бути ширшим: *Він хоче працювати > Йому хочеться працювати. Йому поталанило працювати*.

Модифікаційну модальну роль дієслова (при збереженні копулятивної та експлікативної) можна відзначити у реченнях типу: *Йому хочеться поїхати. Нам пощастило зустрітися. Андрій намагався обернути все на жарт* (М. Коцюбинський). *Я мусила вступати в розмову* (Леся Українка).

Відувітати не хочуть Черешневі сади (Г. Чубач) та ін. (з дієсловами *забороняється, вимагається, виходить, годиться, доводиться, заважає, загрожує, залежить, належить, передбачається, подобається, притягує, трапляється, тягне, хочеться* а також *поспішати, кидатися, встигнути, спізнитися* та ін.). Ці модифікатори надають реченню модусного кваліфікативного змісту модальності та оцінності, а також модально-темпові й оцінно-темпові змісти [5, 70].

У реченнях з іменними предикатами дієслівний компонент крім функції копулятора й актуалізатора-експлікатора виконує також функцію модифікатора, що виражає різноманітні припропозитивні модифікаційні змісти. Часто з'ясування такого припропозитивного змісту залежить від ступеня лексичного наповнення дієслівного елемента. Так, дієслівний елемент із послабленим лексичним значенням (неповнозначне, напівповнозначне дієслово) виражає також значення способу та фази буття предикатної ознаки: „наявність”, „вияв”, „вираження”, „становлення”: *Будинок здавався великим, Світло ставало усе сильнішим, Вода робилася теплішою. Люди, трави, й дерева стають наче рідні брати* (М. Луків). Дієслівний змінюваний компонент при іменному предикаті може також виражати модусні кваліфікативні значення модальності, оцінки, авторизації: *Він вважав себе героєм. Співбесідник прикинувся наївним. Човен здавався тріскою у морі*.

Посилення лексичного значення у фінітному дієслівному компоненті може змінити його семантичний статус, надаючи реченню можливості виражати дві пропозиції. У цьому випадку дієслово виступає як імплікатор – ускладнювач пропозитивного значення. Саме у цій функції виступають так звані пропозитивні зв'язки – деякі дієслова процесів, руху, положення у просторі: *І щоранку біля тупу Удова стоїть сумна* (Д.Павличко). *Вона прийшла непрохана й неждана, і я її зустріти не зумів* (В. Симоненко). *Й холодною ляже габою в глибоких снігах далина* (В.Сосюра).

Особливий тип аналітичного предиката представляють утворення з дієсловами руху чи перебування, положення в просторі: *сидіти, стояти, йти, бігти, ходити, лежати, висіти*. Напр.: *Проводжати їх на війну прийшли жителі всього села* (Г. Тютюнник). *Я ходив три ночі на запашне сіно весни виглядати* (Т.Осьмачка). *Вийшли в поле косарі косить сіно ранком* (П.Тичина). *Я ж вибіг на висоти дивитись на стежку на снігу* (Т.Осьмачка).

Додому він прибігав хліба перехопити (В.Підмогильний). *І за Україну молитись старий чернець пошкандибав* (Т.Шевченко).

З формального погляду, тобто з погляду вираження актуалізаційних значень у здійсненні зв'язку, наявність двох граматично ідентичних дієслів у реченні є надлишковою. Однак дієслова руху, перебування, положення у просторі вносять істотну інформацію стосовно пропозитивного значення просторової локалізації, виступаючи у функції модифікатора.

Близькими до цих синтаксичних одиниць є речення з десемантизованими дієсловами руху і вияву, що виступають модифікаторами пропозитивного змісту, а у формальному плані здійснюють роль копулятора і роль експлікатора-компенсатора: *Я піду в солдати. Товариш вийшов у керівники* та ін. Наявність дієслова руху у таких реченнях передає ідею руху, переходу, становлення. Таке ж значення характерне і для аналітичних предикатів типу *перетворився на міщанина, виріс у начальники* та ін. Часто до цього буттєвого за своєю сутністю значення додаються модусні кваліфікативні значення: *пробивається у верхи, робить із себе розумника, видає себе за ерудита* та ін. Таким чином різні типи аналітичних предикатів виражають різноманітний за значенням пропозитивний зміст, що реалізують дієслова руху, переміщення, положення у просторі. Вони можуть або ускладнювати пропозитивну організацію речення, виступаючи в своєму основному значенні, або при десемантизації вносити у речення своє „залишкове” значення, зберігаючи загальну ідею локалізації та динаміки („спрямованості”, „положення”, „руху”) і брати участь у вираженні актуалізаційної категорії просторової локалізації, яка, на думку Т. Шмельової [10, 66-73], є найменш граматизованою.

Як уже відзначалося вище, посилення лексичного значення дієслова у реченні змінює його статус. Дієслово починає виступати комплікатором пропозитивного змісту речення: „семантичне ускладнення простого речення може бути результатом поглиблення суб'єктно-предикатної перспективи предикативної одиниці в рамках елементарної семантичної структури” [7, 56]. У ролі комплікатора можуть виступати крім дієслів руху і дієслова мовлення, мислення, оцінки, сприймання (*здаватися, називатися, іменуватися, бачитися* та ін.): *Робота здається легкою* (М.Стельмах). *Справа ознаменувала непоганий початок* (Л.Дереш). *Шаптала почував себе ніяково серед такої ласкавості й прихильності* (В.Підмогильний), а також дієслова, що виражають логічні відношення причини, зумовленості (*визначати, зумовлювати, залежати* та ін.), напр.: *Буття визначає свідомість. Втеча Комахи визначила його долю* (В.Домонтович). *Великі спустошення спричинили морози в садовому господарстві* (О.Довженко).

Отже, аналіз показав, що семантичний внесок дієслова у значення речення спирається на здійснювану дієсловом номінацію „способу подійного буття” чи „місця буття”, у процесі якої дієслово вносить до речення своє індивідуальне лексичне значення (повнозначне чи з ослабленою семантикою), власне значення дієслова як члена дієслівного номінативного класу. У випадку з послабленою семантикою можна говорити про „залишковий компонент значення”, яке, однак, зберігається у реченні. Додаткове значення висловлення отримує відповідне вираження завдяки збереженому значенню дієслова.

До аналітичних предикатів входять також ті синтаксичні утворення, які у лінгвістичній літературі отримують різну номінацію: описові дієслівно-іменні словосполучення і фразеологічні дієслівно-іменні словосполучення, стійкі дієслівно-іменні словосполучення, перифрастичні звороти, лексико-семантичні структури, описові предикати, неоднослівні іменування дій із десемантизованим компонентом (вербоїдом), напр.: *Шкіра зазнавала дії зовнішнього середовища. Необхідно послідовно виявляти вимогливість. Герой робить ефектну паузу. Хірург робить операцію. Вчені прийшли до висновку про наявність нових якостей цієї речовини.*

У мовознавчих дослідженнях можна простежити традицію визначати в описових предикатах якості, що характеризують це явище як об'єкт лексичної системи: лексичну стійкість, семантичну цілісність, часто фразеологічність та використання дієслів у цій ролі. Однак природа описових предикатів, на думку В.Гака, зумовлена особливістю номіналізації – позначення процесу іменником, а не дієсловом [3, 395].

Він зазначає, що „розчленування процесу номінації на два компоненти N + V, де процесуальне слово займає позицію другорядного члена речення, а дієслово призначене виражати лише предикативні значення часу, виду, модальності, дає можливість знайти граматичну форму для вирішення низки комунікативних завдань” [3, 398]. Багато дослідників приходять до думки, що основними якостями описових предикатів є семантична орієнтованість імені і десемантизація дієслова, зв'язаність його значення. С. Кацнельсон кваліфікує дієслово у таких сполученнях як вербалізатора, напівформального слова [6, 60], П. Лекант визначає це явище як несправжню дієслівність [8, 197].

Процеси десемантизації і граматизації дієслова термінологічно закріплені у номінаціях „вербалізатор” (С. Кацнельсон), „несправжня дієслівність” (П. Лекант), „вербоїд” (В.Сидорець), „дієслово-оператор” (В. Гак), „зв'язковість”, „дієслово-компенсатор” (Г. Золотова).

За визначенням Г. Золотової, дієслова-компенсатори – „це ряд неповнозначних слів, які утворюють предикат з іменами дії, стану, якості. На імені лежить основне категорійно-семантичне навантаження, дієслово додатково вербалізує значення процесу й ознаки та виражає формально-граматичне значення” [5, 72]. Напр.: *У цьому віці діти вразливі – У цьому віці діти відзначаються вразливістю. Уже давно вчені спостерігають за новими якостями цієї сполуки – Уже давно вчені ведуть спостереження над новими якостями цієї сполуки.* Для досягнення комунікативної мети використано граматичні показники дієслова і „залишковий компонент” значення. „Компенсатори вербалізують категорійне значення дієслова (тривалість у часі, перспективність, процесуальність) у сполученнях із похідними іменами в рамках фрази” [5, 374-375]. Дієслова-компенсатори у реченні беруть участь у „транспозиції засобів прямої номінації у засіб опосередкованої номінації, компенсуючи відсутній категорійно-синтаксичний елемент значення: *Космонавти летять над землею – Космонавти здійснюють політ над землею*” [4, 158].

Синтаксична поведінка описових предикатів у реченні виявляє їхню спільну природу з аналітичними предикатами, яка визначається відносною незалежністю (автономністю) процесів пропозиціоналізації й актуалізації, що дає можливість дієсловом виконувати в „розщепленому” описовому предикаті функцію компенсатора й експлікатора предикативного змісту при пропозиційному імені.

„Розщепленість” предиката посилює, загострює копулятивну функцію дієслова, що здійснює зв'язок між суб'єктом і предикатною ознакою, яка сконцентрована в імені, напр.: *Під вербами, як сама юність, віночком стояли дівчата й вели свої сумні пісні (Стельмах). Є люди, що про „чисті” і „нечисті” водневі бомби балачки ведуть (Л. Дмитерко). Він дедалі в смак ввіходив і потроху в себе в графстві Інші звичаї заводив (Леся Українка). Покажіть вірші, я зараз наведу критику (В. Самійленко).*

Єдина природа описових і аналітичних предикатів, як уже було зазначено, виявляється і в тому, що вони вступають у синонімічні відношення з простими (однослівними) дієслівними предикатами. Напр.: *Він став блідим – Він зблід. Обличчя стало свіжим – Обличчя посвіжіло. Всюди йшла стрілянина – Всюди стріляли.*

Така синонімія свідчить про єдину природу процесів пропозиціоналізації змісту речення й актуалізації пропозитивного змісту в реченнях з різними типами предикатів, про можливість вибору різноманітних мовних засобів у процесах номінації. Однак, якщо прості дієслівні предикати синтетично виражають „свою” частину структурно-семантичної інформації, то в аналітичних у результаті тиску комунікативно-функціонального навантаження ця інформація перерозподіляється між дієслівним та іменним чи інфінітивним компонентом предиката.

Простий тип присудка в українській мові виражений дієсловом або усіченим незмінним елементом дієслівного характеру [1, 222]. Складені присудки представлені такими типами: дієслівно-дієслівний з модифікаторами-експлікаторами (*Він почав учитися. Він хоче вчитися. Він думає вчитися*); дієслівно-іменний з модифікаторами (*Він почав навчання*), експлікаторами (*Море сріблелося за вікном. Дім стоїть біля моря та ін.*), з компенсаторами (*Хірург проводить операцію*), з імплікаторами (*Вони повернулися з прогулянки задоволені*); з дієслівними і недієслівними зв'язками (*З ним трапилося нещастя, Єдина надія – це виграти двісті тисяч*).

Отже, дієслівні ролі експлікатора, компенсатора, модифікатора, комплікатора, копулятора демонструють різноманітність функціональних можливостей дієслова у реченні, способи його участі у формуванні структурно-семантичних особливостей речення-висловлення.

Розрізнення дієслівних функцій у реченні дає можливість створення гнучкішої класифікації типів предикатів-присудків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вольф Е.М. Об эквивалентах глагола в некоторых индоевропейских языках // Уч.зап.Тадж.гос.ун-та им.В.И.Ленина. – Сталинабад, 1959. – Т.21. – С.29-30.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 763 с.
4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: КомКнига, 2007. – 366 с.
5. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Ин-т русского языка им.В.В.Виноградова. Московский государственный ун-т им.М.В.Ломоносова, 1998, 2004. – 537 с.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, Ленингр.отд-ние, 1972. – 216 с.
7. Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи. – Саратов: Изд-во Саратов.гос.ун-та, 1988. – 151 с.
8. Лекант П.А. Об изучении синонимии в простом предложении// Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 240-254.
9. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и неререферентные слова: Значение, коммуникативная перспектива, прагматика. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 399 с.
10. Шмелева Т.В. Диалогичность модуса // Вестник МГУ. Филология. – 1995. – №5. – С.66-74.

The article is dedicated to the analysis of syntactic and analytical capabilities of the expression of the constructive part of the sentence which is the predicate in Ukrainian language. Different morphological forms of simple and compound predicates were analyzed from the point of view of their main and extra functions in the sentence.

Key words: predicate, proposition, verbalizator, copulator, modifier, nomination.

О.Г. Митрофанова

ЛОКАТИВНІ КОМПОНЕНТИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ, ПОРОДЖЕНИХ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ РУХУ, ПЕРЕМІЩЕННЯ

У статті проаналізовано морфологічне вираження локативних компонентів у семантико-синтаксичній структурі речень із дієслівними предикатами руху, переміщення.

Ключові слова: локатив, предикат, прийменниково-відмінкові форми, вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху, шлях переміщення.

У сучасному мовознавстві помітна тенденція до ґрунтовного дослідження синтаксису, що зумовлено прагненням до більш глибокого проникнення в механізм функціонування синтаксичного рівня в цілому і кожної з його одиниць зокрема. Це виявляється передусім у зверненні дослідників до змістового боку речення, або його семантичної структури, що базується на предикатних і непередикатних знаках.